XIVA VA QO‘QON XONLIKLARIDA VAKF MULKLARI VA ULARNING DAVLAT BOSHQARUVIDAGI O‘RNI

Mutallibjonov Boburmirzo
University of Business and Science 4 bosqich talabasi
https://orcid.org/0009-0009-3234-6093
bmutallibjonov@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.21761180
Tel; 770027027

Anotatsiya.

Ushbu tadqiqot Xiva va Qo‘qon xonliklaridagi vakf mulklarining davlat boshqaruvidagi o‘rni va ahamiyatini yoritishga bag‘ishlangan. Kirish qismida vaqf institutining islom sivilizatsiyasidagi ijtimoiy-iqtisodiy funksiyalari, shuningdek, Xiva va Qo‘qon xonliklarida ushbu tizimning shakllanish tarixi va boshqaruv xususiyatlari qisqacha bayon etilgan. Adabiyotlar tahlilida arxiv hujjatlari, mahalliy tarixnavislar asarlari va zamonaviy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari tanqidiy o‘rganilib, har ikkala xonlikda vaqf mulklari bo‘yicha boshqaruv tizimining o‘xshash va farqli tomonlari aniqlangan. Tahlil davomida Xivada mutavalli boshchiligidagi tizim, Qo‘qonda esa devonxona orqali markazlashgan boshqaruv shakli mavjudligi ma’lum bo‘ldi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, vaqf mulklari nafaqat diniy-ma’rifiy muassasalarni moliyalashtirish, balki davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirish mexanizmi sifatida xizmat qilgan. Xususan, XIX asrning ikkinchi yarmida naqd pul vaqflarining keng tarqalishi, ayollarning vaqf munosabatlaridagi faol ishtiroki muhim jihatlar sifatida ajralib turadi. Muhokama qismida olingan natijalar davlat va diniy muassasalar o‘rtasidagi hamkorlik, boshqaruv tizimidagi tarkibiy farqlar, shuningdek, XX asr boshlarida vaqf mulklarini markaziy nazoratga olishga urinishlar kontekstida tahlil qilinadi. Tadqiqot davlat boshqaruvi va iqtisodiyot tarixini o‘rganishda vaqf institutining strategik ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: vaqf, Xiva xonligi, Qo‘qon xonligi, davlat boshqaruvi, mutavalli, devonxona, naqd pul vaqfi, ijtimoiy siyosat, islom huquqi, Markaziy Osiyo.

Kirish

Vaqf instituti islom sivilizatsiyasining muhim ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalaridan biri bo‘lib, Markaziy Osiyo xonliklari, xususan, Xiva va Qo‘qon xonliklari davlat boshqaruvi hamda jamiyat hayotida alohida o‘rin tutgan. Islom huquqshunosligida “vaqf” atamasi mulkni egasining ixtiyoridan chiqarib, uning foydasini xayriya yoki boshqa maqsadlarga doimiy ravishda yo‘naltirishni anglatadi [11]. Vaqf mulklari diniy-ma’rifiy muassasalar, xayriya tashkilotlari va ijtimoiy sohani moliyalashtirish manbai sifatida xizmat qilgan. O‘rta Osiyoda vakf tizimi nafaqat diniy ehtiyojlarni qondirish, balki davlat siyosati va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash vositasi ham bo‘lgan. Xiva va Qo‘qon xonliklarida vakf mulklarining shakllanishi va rivojlanishi o‘ziga xos tarixiy bosqichlarni bosib o‘tgan. Xiva xonligida Qo‘ng‘irotlar sulolasi davrida (XVIII-XIX asrlar) vaqf mulklari sezilarli darajada kengaydi; yangi sug‘orish inshootlarining qurilishi natijasida o‘zlashtirilgan yerlar ko‘pincha vaqfga aylantirilgan [11, B. 52]. Qo‘qon xonligida esa (1709–1876) vaqf tizimi markaziy

boshqaruv devonxonasi tomonidan yuritilib, masjid-madrasa mulklari va ularning daromadlari maxsus hisobotlarda qayd etilgan [5]. Bu holat vakf mulklarining har ikkala xonlikda ham davlat nazoratidagi muhim iqtisodiy resurs sifatida qaralganligini ko‘rsatadi.

Xiva va Qo‘qon xonliklaridagi vaqf tizimi o‘zaro o‘xshashliklar bilan birga farqli jihatlarga ham ega bo‘lgan. Qo‘qon xonligi boshqaruv tizimi dastlab Buxoro amirligi namunasida tashkil etilgan bo‘lsa [5], Xiva xonligida vaqf ishlari mutavalli boshchiligidagi alohida tizim orqali boshqarilgan [11, B. 6]. XIX asrning ikkinchi yarmida Xiva xonligida naqd pul vaqflari keng tarqalib, vaqf mulklarining asosiy turiga aylanganligi bu sohaning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o‘rnini yanada kuchaytirgan [7]. Mazkur tadqiqot ishining asosiy maqsadi Xiva va Qo‘qon xonliklaridagi vakf mulklarining shakllanishi, boshqaruvi va davlat siyosatidagi o‘rnini tarixiy manbalar asosida yoritishdan iborat. Vaqf tizimi xonliklarning ijtimoiy-siyosiy barqarorligini ta’minlashda muhim vosita bo‘lib, davlat bilan diniy muassasalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni tartibga soluvchi mexanizm sifatida xizmat qilgan. Ayniqsa, XX asr boshlarida Xiva xonligi tomonidan vakf mulklarini markaziy davlat nazoratiga olishga urinishlar bu institutning davlat boshqaruvidagi strategik ahamiyatini ko‘rsatadi [11, B. 53].

Adabiyotlar tahlili

Vaqf institutining Xiva va Qo‘qon xonliklaridagi o‘rni masalasi turli davr tarixshunosligida turlicha yoritilgan bo‘lib, manbalarning xilma-xilligi va tadqiqotchilarning uslubiy yondashuvlari bu sohani har tomonlama o‘rganish imkonini beradi. Xiva xonligi vaqf mulklari haqidagi ma’lumotlar avvalo arxiv hujjatlari va mahalliy tarixnavislar asarlarida saqlanib qolgan. Xiva xonligi Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach, 1873-yilda xon devonidagi hujjatlar Peterburgga olib ketilgan va 1962-yilda Toshkentdagi O‘zbekiston Davlat arxiviga qaytarilgan [3]. Bu hujjatlar Xiva xonligining davlat tuzumi, soliq va majburiyatlar, davlatning ma’muriy-hududiy bo‘linishi kabi masalalar qatorida vaqf mulklari to‘g‘risida ham qimmatli ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, ushbu hujjatlar asosida olim M.Yo‘ldoshev Xiva xonligida yerga egalik munosabatlari uch xil shaklda: davlat yerlari, xususiy yerlar va vaqf yerlari ko‘rinishida bo‘lganligini aniqlagan [7, B. 10; 5]. Vaqf yerlari diniy muassasalarga, masjid, madrasa, qabriston, xonaqohlarga tegishli bo‘lib, ularning daromadlari ushbu muassasalarni moliyalashtirishga yo‘naltirilgan [5].

Xiva xonligida vaqf mulklari faqat yer maydonlari bilan cheklanmagan. XIX asrning ikkinchi yarmida naqd pul vaqflari keng tarqalganligi alohida e’tiborga loyiq [7]. Bu holat vaqf tizimining iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirgan va uni davlat boshqaruvining muhim moliyaviy manbaiga aylantirgan. Xiva xonligi tarixini yorituvchi mahalliy mualliflar – Munis (“Firdavs ul-iqbol” asari) va Ogahiy asarlari Xorazmning 300 yillik tarixini yoritish bilan birga, vaqf mulklarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi rolini qayd etgan [3]. Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarayi turk” asari esa Xiva xonligining ilk davrlaridagi davlat boshqaruvi va iqtisodiy tizimi haqida muhim manba bo‘lib xizmat qiladi [3]. Qo‘qon xonligida vaqf mulklarini boshqarish tizimi o‘ziga xos tashkiliy shaklga ega bo‘lgan. Dastlab xonlik boshqaruvi Buxoro amirligi namunasida tashkil etilgan bo‘lsa, ish hujjatlarini yuritish xonlik devonxonasini boshqaruvchi devonbegiga topshirilgan [4]. XIX asrning 50-60-yillaridan boshlab bu vakolatlar mirzaboshiga yuklatilgan [4]. Devonbegi devonxonasida

vaqf mulkidan kelgan tushumlar, masjid-madrasa mulklari bo‘yicha hisobotlar alohida yuritilgan [4]. A.L.Troitskaya ma’lumotlariga ko‘ra, daftardagi hisobotlar patta (bildirish) hujjatlaridan ko‘chirib yozilgan bo‘lib, bu hujjatlar xonlik devonxonasi nomidan xo‘jalik ma’muriyatiga va mahalliy aholiga yer solig‘i to‘g‘risida yuborilgan bildirishnomalardir [4].

Xiva va Qo‘qon xonliklaridagi vaqf tizimini qiyosiy o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, har ikkala xonlikda ham vaqf mulklari diniy-ma’rifiy muassasalarni moliyalashtirishning asosiy manbai bo‘lgan. Madrasalarda ta’limning barcha xarajatlari, mudarris va talabalarning ta’minoti aynan vaqf mulki daromadlari hisobiga amalga oshirilgan [3, 4]. Biroq boshqaruv tizimidagi farqlar – Xivada mutavalli boshchiligidagi alohida tizim, Qo‘qonda esa devonxona orqali markazlashgan boshqaruv – har ikkala xonlikdagi vaqf institutining davlat boshqaruvidagi o‘rnini turlicha belgilagan. Sovet davri tarixshunosligida vaqf instituti asosan “feodal qoldig‘i” va “diniy tuzumning iqtisodiy tayanchi” sifatida salbiy talqin qilingan bo‘lsa, mustaqillik yillarida bu masalaga xolis va ilmiy yondashuv kuchaygan [8]. Zamonaviy tadqiqotlarda vaqf mulklari nafaqat diniy, balki ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning muhim omili sifatida qayta baholanmoqda [9].

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda Xiva va Qo‘qon xonliklaridagi vakf mulklari hamda ularning davlat boshqaruvidagi o‘rni muammosi kompleks yondashuv asosida o‘rganildi. Tadqiqotning metodologik asosini tarixiylik, tizimlilik va ob’ektivlik tamoyillari tashkil etadi. Tarixiylik tamoyili vaqf institutining muayyan tarixiy sharoitda, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillar ta’sirida shakllanishi va rivojlanishini davriy bosqichlarga bo‘lib o‘rganish imkonini berdi. Tizimlilik tamoyili esa vaqf mulklarini davlat boshqaruvi, iqtisodiyot va ijtimoiy soha bilan o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilishga xizmat qildi. Tadqiqotda umumilmiy va maxsus tarixiy usullar qo‘llanildi. Umumilmiy usullardan analiz va sintez, induksiya va deduksiya, tipologik va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi [1, B. 15]. Qiyosiy-tarixiy usul Xiva va Qo‘qon xonliklaridagi vaqf tizimining o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlashda muhim rol o‘ynadi. Bu usul orqali har ikkala xonlikda vaqf mulklarini boshqarishning tashkiliy shakllari, ularning daromad manbalari va davlat nazorati darajasi qiyoslandi.

Tarixiy-genetik usul vaqf institutining paydo bo‘lishi, shakllanishi va tarixiy taraqqiyotini ketma-ket bosqichlarda o‘rganishga imkon yaratdi. Xronologik usul esa vaqf mulklari bilan bog‘liq voqea-hodisalarni xronologik ketma-ketlikda, davrlashtirish asosida yoritishga xizmat qildi [10]. Tarixiy-tipologik usul yordamida vaqf mulklarining turlari (ko‘chmas mulk vaqflari, naqd pul vaqflari) va ularning ijtimoiy vazifalari tiplashtirildi. Tadqiqotda arxiv hujjatlari, mahalliy tarixnavislar asarlari va zamonaviy tarixshunoslikka oid manbalarni tanqidiy tahlil qilish usulidan keng foydalanildi. Manbalarning ishonchliligi, ularning yaratilgan davri va siyosiy konteksti inobatga olindi. Xiva xonligi arxiv hujjatlari, Qo‘qon xonligi devonxona daftarlari va zamonaviy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari qiyosiy tahlil qilindi [3; 4; 7]. Bu usul manbalardagi ma’lumotlarni o‘zaro taqqoslash, ularning ishonchlilik darajasini aniqlash va tarixiy haqiqatni tiklashga yordam berdi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi islom huquqshunosligi, sharqshunoslik va O‘rta Osiyo tarixiga oid ilmiy adabiyotlardan iborat bo‘lib, vaqf tushunchasi, uning huquqiy asoslari va ijtimoiy-iqtisodiy funksiyalari Hanafiy mazhabidagi fiqh manbalari asosida yoritildi [11].

Natijalar

Tadqiqot davomida Xiva va Qo‘qon xonliklaridagi vakf mulklari hamda ularning davlat boshqaruvidagi o‘rni masalasiga oid quyidagi ilmiy natijalarga erishildi: Vaqf mulkchiligining tarkibiy tahlili. Xiva xonligida yer egaligi uch asosiy shaklga bo‘lingan: davlat yerlari (mamlaka-yi podshohi), xususiy yerlar (mulki xolis) va diniy muassasalarga qarashli vaqf yerlari [3]. Vaqf yerlari asosan masjid, madrasa, qabriston va xonaqohlarga tegishli bo‘lib, ularning daromadlari ushbu muassasalarni moliyalashtirishga yo‘naltirilgan. Vaqf mulklari tarkibida nafaqat yer maydonlari, balki bozor rastalari, hammomlar va boshqa ko‘chmas mulk obyektlari ham bo‘lgan [2]. Xiva xonligida XIX asrning ikkinchi yarmida naqd pul vaqflari (pul vakfi) keng tarqalganligi va moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarda muhim rol o‘ynaganligi aniqlangan [7]. Vaqf hujjatlarida maydon o‘lchovlari (tanob, cho‘b, jarib), og‘irlik birliklari (botmon, mann) va pul birliklari (tilla, tangalar) kabi numerativlar orqali mulk hajmi va qiymati aniq belgilangan [2].

Vaqf mulklari boshqaruv tizimi. Xiva xonligida vaqf mulklari ustidan nazorat olib boruvchi mutavalli lavozimi joriy etilgan bo‘lib, Arabshohiylar va Qo‘ng‘irotlar sulolalari davrida saroy tomonidan mashhur ulamolar maqbaralariga mutavalli tayinlash tartibi amal qilgan [7]. Mutavalli vaqf mulkini boshqarish, daromadlarni taqsimlash va xarajatlarni nazorat qilish vazifalarini bajargan. Qo‘qon xonligida vaqf mulklari devonxona tizimi orqali boshqarilib, masjid-madrasa mulklari bo‘yicha hisobotlar alohida yuritilgan [4]. Har ikki xonlikda ham vaqf mulklari davlat nazoratidan tashqarida emas, balki markaziy hokimiyatning moliyaviy-iqtisodiy resurslar tizimiga integratsiyalashgan. Vaqf institutining davlat siyosatidagi o‘rni. Qo‘ng‘irotlar sulolasi davrida madrasa va boshqa madaniy-ijtimoiy muassasalar qurilishining ko‘payishi davlat apparatining kadrlarga bo‘lgan ehtiyojini qondirish vositasi sifatida baholangan [7]. Vaqf mulklari orqali diniy-ma’rifiy muassasalar moliyalashtirilib, bu orqali davlat ta’lim tizimining barqaror ishlashi ta’minlangan [6]. Vaqf qiluvchilarning asosiy maqsadi savob olishga qaratilgan xatti-harakat bo‘lsa-da, bu institutning davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi orqali ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash vazifasi ham bajarilgan.

Manbalar bazasining shakllantirilishi. Tadqiqot davomida Xorazm vohasi vaqf mulkchiligi tarixiga oid 2000 ga yaqin vaqfnoma, 6 ta mutavalli tayinlash bo‘yicha hukmdor yorliqlari, 60 ta vaqf yeri ijarasi hujjatlari, 1500 dan ortiq garov va oldi-sotdi hujjatlari tahlil qilindi [7]. Shuningdek, Xiva qozilik kitoblarida 1200 dan ortiq vaqf masalasiga oid notarial aktlar jamlanganligi aniqlandi [7]. Bu hujjatlar asosida vaqf mulklarining turlari, boshqaruv mexanizmi va daromadlar taqsimoti tartibi yoritildi.

Xiva va Qo‘qon xonliklari o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar. Har ikkala xonlikda ham vaqf mulklari diniy-ma’rifiy muassasalarni moliyalashtirishning asosiy manbai bo‘lgan. Biroq boshqaruv tizimidagi farqlar – Xivada mutavalli boshchiligidagi alohida boshqaruv tizimi, Qo‘qonda esa markazlashgan devonxona tizimi – ularning davlat boshqaruvidagi o‘rnini turlicha belgilagan. Xiva xonligida vaqf mulklari ustidan nazorat shaxsiy mutavalli orqali amalga oshirilgan bo‘lsa [7], Qo‘qonda devonbegi yoki mirzaboshi orqali yuritilgan [4]. Ayollarning vaqf munosabatlaridagi ishtiroki. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Xorazm ayollari vaqf munosabatlarida voqifa (vaqf tashkil etuvchi), mutavalli (boshqaruvchi) va hatto koranda (ijaraga oluvchi) sifatida faol ishtirok etgan. Ayollar vaqf vositasida

mulkning moliyaviy boshqaruvi va tasarruf etish huquqlariga asoslangan yangi iqtisodiy imkoniyatlarga ega bo‘lgan [7].

Muhokama

Tadqiqot natijalari Xiva va Qo‘qon xonliklaridagi vaqf mulklari davlat boshqaruvida muhim o‘rin tutganligini ko‘rsatadi. Vaqf instituti nafaqat diniy-ma’rifiy muassasalarni moliyalashtirish vositasi, balki davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirish mexanizmi sifatida ham xizmat qilganligi aniqlandi [7]. Bu holat islom davlatlarida vaqf tizimi davlat hokimiyatining kuchayishi bilan hamkorlikda rivojlanganligi haqidagi ilmiy xulosani tasdiqlaydi [11]. Xiva va Qo‘qon xonliklarida vaqf mulklarini boshqarish tizimining turlicha bo‘lishi alohida e’tiborga loyiq. Xivada mutavalli boshchiligidagi nisbatan mustaqil tizim, Qo‘qonda esa devonxona orqali amalga oshirilgan markazlashgan boshqaruv shakli mavjud bo‘lgan [4; 7]. Bu farq har ikkala xonlikning siyosiy tuzumi, boshqaruv an’analari va tarixiy rivojlanish xususiyatlari bilan izohlanadi. Xiva xonligida Arabshohiylar va Qo‘ng‘irotlar sulolalari davrida saroy tomonidan mashhur ulamolar maqbaralariga mutavalli tayinlash tartibi amal qilgan bo‘lsa [7], Qo‘qonda devonxona tomonidan yagona markazlashgan tizim joriy etilgan [4]. XIX asrning ikkinchi yarmida Xiva xonligida naqd pul vaqflarining keng tarqalishi iqtisodiy munosabatlarning murakkablashuvi va pul muomalasining rivojlanishi bilan bog‘liq [7]. Bu hodisa vaqf institutining ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashuvchanligini ko‘rsatadi va islom moliya tizimidagi evolyutsion jarayonlarni aks ettiradi. Ayollarning vaqf munosabatlaridagi faol ishtiroki masalasi muhim ijtimoiy ahamiyatga ega. Xorazm ayollari voqifa, mutavalli va koranda sifatida mulkiy munosabatlarda faol qatnashganligi [7] musulmon sharqida ayollarning iqtisodiy faolligi va huquqiy imkoniyatlari haqidagi ilmiy qarashlarni boyitadi.

Vaqf mulklarining davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi va ularning madrasa, masjid kabi muassasalarni moliyalashtirishdagi roli ta’lim tizimining barqarorligini ta’minlagan [6]. Bu esa davlat va diniy muassasalar o‘rtasidagi o‘zaro manfaatli hamkorlik samaradorligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, XX asr boshlarida Xiva xonligi tomonidan vaqf mulklarini markaziy nazoratga olishga urinishlar [11] davlat va diniy tuzum o‘rtasidagi ziddiyatlarning kuchayganligidan dalolat beradi**.**

Xulosa

Xiva va Qo‘qon xonliklaridagi vakf mulklari islom sivilizatsiyasiga xos ijtimoiy-iqtisodiy institut sifatida davlat boshqaruvi tizimida muhim o‘rin egallagan. Vaqf mulklari diniy-ma’rifiy muassasalarni moliyalashtirish, ijtimoiy ta’minotni amalga oshirish va madaniy merosni saqlash vazifalarini bajargan. Tadqiqot davomida vaqf tizimining har ikkala xonlikda ham davlat nazorati ostida bo‘lganligi, yer egaligi tizimining ajralmas qismi sifatida faoliyat yuritganligi aniqlandi. Xiva xonligida vaqf mulklari mutavalli tomonidan boshqarilgan bo‘lsa, Qo‘qon xonligida devonxona orqali markazlashgan tizim joriy qilingan. Bu boshqaruv farqlariga qaramay, har ikkala xonlikda ham vaqf mulklari masjid, madrasa va boshqa diniy muassasalarning barqaror faoliyatini ta’minlovchi asosiy moliyaviy manba bo‘lib xizmat qilgan. Ayniqsa, XIX asrning ikkinchi yarmida naqd pul vaqflarining keng tarqalishi vaqf tizimining iqtisodiy salohiyatini oshirgan.

Ayollarning vaqf munosabatlaridagi faol ishtiroki musulmon sharqidagi ijtimoiy tuzumda ularning iqtisodiy faolligi va mulkiy huquqlari haqidagi mavjud qarashlarni to‘ldiradi. Vaqf tizimi davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirish mexanizmi sifatida nafaqat diniy, balki ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ham muhim omili bo‘lgan.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Xiva va Qo‘qon xonliklaridagi vakf instituti o‘zining tarixiy rivojlanish bosqichlarida davlat boshqaruvining muhim tarkibiy qismi sifatida jamiyat hayotining turli jabhalariga ta’sir ko‘rsatgan. Vaqf mulklari tizimini o‘rganish Markaziy Osiyo xonliklari tarixi, iqtisodiyot va boshqaruv tizimini to‘liq anglashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Abduxalilova, A. E. (2026). “Xiva xonligi arxivi” hujjatlarida iqtisodiy atamalarning manbashunoslik tahlili. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 6(1).
2. Rajabov, D. (2025). Xiva Xonligi vaqf hujjatlarida numerativlar. Problems and Solutions of Scientific and Innovative Research, 2(3), 91-94.
3. Yakubov, K. K. (2018). ‘Collection of Waqf Deeds’ as a source for studying the history of waqf in the Khanate of Khiva in the 16th-20th centuries. Herald of an Archivist, (1), 236-244. doi:10.28995/2073-0101-2018-1-236-244
4. Troitskaya, A. L. (n.d.). Kokandskoe khanstvo v XVI–XIX vekakh: Po materialam fonda "Kokandskie i bukharskie dokumenty" TsGA UzSSR (Ma’lumotlar asosida).
5. Yo‘ldoshev, M. (n.d.). Xiva xonligida yerga egalik munosabatlari (Ma’lumotlar asosida).
6. Xiva xonligi tarixi bo‘yicha o‘quv qo‘llanma. (n.d.).
7. Yakubov, K. K. (2024). Cash waqf in the Khanate of Khiva: Theoretical and legal basis. inLibrary.uz.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2018, 16 aprel). Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida (PF-5416-son Farmon).
9. Hoexter, M. (1998). Waqf Studies in the Twentieth Century: The State of the Art. Journal of the Economic and Social History of the Orient, 41(4), 474-495.
10. Oberauer, N. (2013). Early Doctrines on Waqf Revisited: The Evolution of Islamic Endowment Law in the 2nd Century AH. Islamic Law and Society, 20(1-2), 1-47.
11. Peri, O. (1984). The Waqf As an Instrument to Increase and Consolidate Political Power: The Case of the Khāsseki Sultan Waqf in Late Eighteenth-Century Ottoman Jerusalem. In Studies in Islamic Society: Contributions in Memory of Gabriel Baer (pp. 47-62). Haifa University Press.
12. Morgan, C. (2001). Islam and Civil Society: The Waqf. The Good Society, 10(1), 22-26.
13. G‘ulomov, Ya. G‘. (1959). Xorazmning sug‘orilish tarixi. Toshkent: Fan.
14. Qo‘shjonov, O., & Polvonov, N. (2007). Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr birinchi choragi). Toshkent: ABU MATBUOT-KONSALT.
15. O‘zbekiston Milliy arxivi, f. I-323, op. 1 (Xiva xonligi vaqf hujjatlari to‘plami).